

ספרי הפסיקה של רבי יוסף קארו ותפוצת השפעתם

ש. מורגנשטרן

בשנת 1555 השלים רבי יוסף קארו (ה'רמ"ח-ה'של"ה) את ספרו הגדול בית יוסף. מספר שנים לאחר מכן, בשנת 1565, הדפיס רי"ק את הספר שולחן ערוך שהוא תמצית מסקנות ההלכה שהסיק בספרו הגדול בית יוסף.

רי"ק הציב לעצמו מטרה בספרו לייצר פסיקת הלכה אחת שתהיה שווה לכול המרחב היהודי באשר הוא, ולבטל בכך את ריבוי המנהגים המקומיים הן בתפוצה הספרדית והן בתפוצה האשכנזית. את דרכו בפסיקת ההלכה הוא מתאר בהקדמה כך: הוא הציב את שלושת עמודי ההוראה אשר לדבריו בית ישראל נשען עליהם, והם הרי"ף הרמב"ם והרא"ש ועל פיהם פסק את ההלכה. הרי"ף והרמב"ם הם מייצגי פסיקת ההלכה של המסורת הספרדית הנסמכת בעיקרה על סיכום ההלכות מהתלמוד הבבלי, ומסורת גאוני בבל, כפי שהוצגו ברי"ף ובעקבותיו ברמב"ם, שאינו חולק על הרי"ף כי אם במספר מקומות מועט מאד, משום כך יוצא שאם דעת הרא"ש (הנמשך רבות אחר פסיקתם של בעלי התוס' הצרפתיים) שונה מהם, היא תבטל ברוב לפי הכלל שיצר הבית יוסף¹.

אם כן, פסיקת הבית יוסף היא בעיקרה כמסורת ההלכה במרחב הספרדי הנשען על התלמוד בבלי, מסורת גאוני בבל, רי"ף ורמב"ם. ספריו של רי"ק אכן זכו לתפוצה רחבה מאד מיד עם הופעתם, הם חדרו לתוך אירופה והחלו להשפיע על אופי פסיקת ההלכה של הרבים, הספר שולחן ערוך כתוב בקיצור וכותב את מסקנות ההלכה, וע"י כך שהוא נדפס בהרבה עותקים והיה מצוי אצל הרבים, החלו הם נוהים אחריו ופוסקים על פיו.

חיבורי הרמ"א, שימור מסורת אשכנז

מגמה זו נתקלה בביקורתם של כמה מחכמי אשכנז שחפצו לשמר את מסורת ההלכה האשכנזית הנסמכת רבות על ה'מנהג' המקומי, על פסקי בעלי התוס' כפי הבנתם את סוגיות התלמוד, ועל חומרותיהם וחיידושיהם של גדולי חכמי אשכנז בדורות שלאחר מכן. (בניגוד למגמה הספרדית לחזור לאחור בפסיקת ההלכה, דהיינו לשוב לרי"ף ולרמב"ם שאף הם בעיקר סיכום של התלמוד הבבלי והגאוני, בתפיסה האשכנזית יש מקום רב לבתראי ולחיידושי החכמים שבכל דור).

החשוב שבין מבקרי ספריו של רי"ק הוא רבי משה איסרלי"ש (ה'ר"צ-ה'של"ב), הרמ"א, מגדולי וחשובי חכמי התקופה, רבה של קראקוב שבפולין. ביקורתו העיקרית של רמ"א היא על הכלל שקבע רי"ק ללכת תמיד אחרי הרי"ף רמב"ם ורא"ש. רמ"א טוען כי המסורת באשכנז מאז ומעולם הייתה ללכת אחרי הבתראי הלא הם גדולי חכמי אשכנז המאוחרים, ובכך שההמון החל לנהוג לפי ספריו של רי"ק, רואה רמ"א עזיבה של המסורת האשכנזית ושל מנהגיה. בניגוד לרי"ק שהתלונן על ריבוי המנהגים בקרב עם ישראל, וראה בכך פגם שנעשית תורה כתרי"ג תורות, רמ"א דווקא מצדד בהמשך שמירת המנהג המקומי, הוא מסתמך על התקדים שהיה גם בדורות הראשונים בחילוקי

¹ ראה, רבי יוסף קארו, בית יוסף, הקדמה, בספר טור אורח חיים, מכון ירושלים תשנ"ג.

עבודות סיום קורס

המנהגים שבין אר"י ובבל. בהקדמותיו לשלושת חיבוריו ההלכתיים הגדולים, דרכי משה, המפה על השו"ע, וספר תורת חטאת מתעמת עם דרך פסיקתו של ר"ק, ומטרתו בספריו אלו לשמר את מסורת ההלכה האשכנזית.²

ספרי הרמ"א, מבטלים את שינויי המנהגים המקומיים שבתוך אשכנז

הרמ"א חפץ לשמר את המסורת ההלכתית של בני אשכנז למול השפעת הבי"י והשו"ע, אך דא עקא שגם מנהג אשכנז אינו מאוחד, ישנם מנהגים שונים עתיקים בתוך המרחב האשכנזי, כמו מנהגי הריינוס (אשכנז המערבית) למול מנהג אושטרייך (אשכנז מזרחית), וגם באופן מקומי יותר, כל קהילה החזיקה במסורת מנהגים משלה עפ"י חכמי ומסורות קהילה זו, הרמ"א בספרו קובע פסק הלכה אחד ומנהג אחד בכל דין.

הרמ"א ישב בפולין ושימש כרבה של קראקא. הקהילה היהודית-תורנית בפולין הייתה די חדשה ומבחינה תרבותית תורנית והלכתית הקהילה היהודית בפולין הייתה המשך למסורת האשכנזית, עם זאת כאמור לעיל גם מנהג אשכנז המקורי לא היה אחיד, והמנהג בפולין נמשך בדרך כלל הן בהלכה והן בנוסח התפילה אחר מנהג אשכנז המזרחי המיוצג הרבה במנהגי ונוסחי ר' איזיק מטירנא (סביבות ה'קפ"ה), לעומת אשכנז המערבית הנסמכת על רבי יעקב הלוי המהרי"ל (ה'ק"כ-ה'קפ"ז), כמו"כ ייתכן שגם בפולין עצמה התהוו כבר מנהגים מסויימים משלהם. כשם שע"י הדפסת והפצתם של ספרי ר"ק הם החלו להשפיע על המרחב האשכנזי הכללי, כך גם ספריו של הרמ"א שהודפסו והופצו, אמנם שימרו הם את מנהג אשכנז באופן כללי אך לצד זאת החלו לבטל את מנהגי אשכנז השונים וליצור מנהג אחיד לכול המרחב האשכנזי.

ביקורתו של ר' חיים פרידבורג, מנהג פולין מול מנהג אשכנז

רבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג (בערך ה'ר"צ-ה'שמ"ח), אחיו של המהר"ל מפראג, היה חברו של הרמ"א מימי לימודם המשותף בישיבת רבי שלום שכנא בלובלין, ובהמשך חייו גר באשכנז. ר' חיים הכיר מקרוב את מנהגי שתי הארצות אשר בהן חי בתקופות השונים של חייו, הוא ניסה לעקור את הדעה שהשתרשה כאילו ספרי הרמ"א מייצגים גם את מנהגי אשכנז, אשר לדבריו רק חכמי אשכנז מוסמכים לברר את מנהגי אשכנז. לטענתו, פסיקותיו של רמ"א הן לפי מנהג פולין המיוחד, וכפי שרמ"א נלחם בהשפעתו של השו"ע, וחפץ לשמר את מנהג אשכנז (באופן כללי) באותה המידה בדיוק ועוד יותר אין בני אשכנז (גרמניה) עם מסורתם העתיקה והמבוססת צריכים לבטל את מנהגם מפני מנהג בני פולין והם צריכים לשמר את מנהגם המסורתי.

זה לשונו של ר' חיים: "כמו שהרב ז"ל היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי בני מזרח, כמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין, שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג א"י, כ"ש שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין. וכן כתב בתשובת מהרי"ל בסי' ק' בשם הרא"ש שאין לבטל מסורת אשכנז בשביל שאר מדינות, כי

² ראה רבי משה איסרלי"ש, 'תורת חטאת', זולקווא תר"ט, הקדמה, הני"ל, 'שולחן ערוך' מכון ירושלים תשנ"ד הקדמה עמוד 37. הני"ל, 'דרכי משה' על טור אורח חיים, פירט תק"כ, הקדמה.

התורה ירושה להם לאשכנזים מימות החרבן, ואפי' אם היה המסורת שקולין אין לבטל מסורת מדינה זו בשביל מסורת מדינה אחרת אפי' באיסורי דרבנן וכ"ש באיסורי דאורייתא³.

על אף שמתוך הספר תורת חטאת עצמו קשה לנו להבחין בייחודיות פולנית, הרמ"א מזכיר בו מאות פעמים את מהרי"ל ואת שאר פוסקי אשכנז ואילו פוסקים פולניים כאמור עדיין לא היו הרבה, גם מנהגי ר"א טירנא לא מוזכרים בו, עכ"ז ר' חיים שהיה בן הזמן והכיר היטב - כפי שכותב-, את מנהגי שני הארצות, ראה בפסקי רמ"א נטייה אחר המנהג שהיה נהוג בפולין ונבדל ממנהג אשכנז.

וכמ"ש ר' חיים: "ול להיות כי מדינת פולין הוא ארץ מולדתי, ונתגדלתי שם בין ברכי עיקרי ראשי הישיבות שהיו אז באותה המדינה, ובפרט בישיבת הגאון המופלא מהר"ר שכנא ז"ל למדתי בזמן שלמד בו ג"כ הרב המחבר, באופן שמנהגי ארץ מולדתי עדיין חקוקה ומצויירת בלבי מגרסי דינקותא, וזה לי ג"כ כ"ו שנים שעמדתי בבי' קהלות קדושות ווירמיש ורידבורג, ושואף הולך הייתי תמיד גם כן בקרית מלך רב ק"ק ורנקוורט יע"א, ותמיד דרשתי וחקרתי ושאלתי היטב אחר מנהגי המדינה, באופן שגם מנהג אשכנז אינו נעלם ממני, על כן באתי הלום בעזרת האל אשר לשמו הגדול אני נושא כוונת לבי ורעיוני⁴."

בגוף הספר ויכוח מים חיים יש מספר מקומות בהם מציין ר' חיים הבדלי מנהגים בין אשכנז לפולין:

כבר בכלל א' מציין ר' חיים את המחוייבות של בני אשכנז המערבי (ריינוס) לפסיקת מהרי"ל, הרמ"א פוסק שם להקל כהחולקים על מהרי"ל, ועל כך כתב ר' חיים (כלל א דין ד): "ול"נ דבארצות אלו יש להחמיר הואיל וסברת הארוך האוסר הוא סברת הרוקח בשם ריב"ק ורא"ם שהיו גדולי אשכנז וגם מהרי"ל באו"ה שלו אינו מתיר רק בדאיכא ס' וכל בני ריינוס נוהגים מאוד אחר מהרי"ל כמו שמצינו שהנהיג כל תפוצות בני ריינוס שלא למלוג אף בכלי שני הרי אנו רואים שהיו מתנהגים על פי⁵."

התייחסות ברורה ונחרצת לעניין נמצאת, בעניין הצורך בכלי מלח נפרדים לבשר וחלב, שהרמ"א בתורת חטאת הקל בזה ועל זה כתב ר' חיים בכלל י"ז דין ב':

"כתב וז"ל ודבר זה אפילו לכתחלה שרי כו'. הנך רואה דאע"ג שהארוך מחמיר בזה וגם התוס' והסמ"ג כתבו דהמחמיר תע"ב מ"מ תפס את דברי המקילין עיקר וכ"ז כדי לקיים מנהג בני מדינתו כי בכל מדינת פולין נוהגין בזה קולא יתירא ואין להם רק כלי אחד ומסתפקים ממנו בין לבשר בין לחלב וכאשר ראיתי זה בימי חורפי היה קשה בעיני מאוד כי פעמים הרבה נכשלים בזה ע"י שתוחבים הבשר או הגבינה עצמו בכלי המלח בשעת אכילה ובבואי למדינת אשכנז ראיתי שהם נוהרים בזה מאוד וכתבתי את זה להורות שאין ראוי לשום מדינה להחליף את מנהגם א"כ יודעים בודאי שמחליפים רע בטוב⁶."

³ רבי חיים פרידבורג, ויכוח מים חיים, הקדמה אות ט'.

⁴ הני"ל, שם.

⁵ הני"ל, שם.

⁶ יש לציין שאת מנהג אשכנז להחמיר בעניין זה ציין גם המהרש"ל בים של שלמה חולין פ"ח שכתב: ומ"מ בזה אני משבח מנהג אשכנז, שיש להם כלים עשויים למלח, אחד לבשר ואחד לחלב, דלפעמים בתוך האכילה שידי מלוכלכות במאכל, ולוקח מלח לצרכי הסעודה מן הכלי, ואח"כ יבוא ליתן מאותו מלח שקבל טעם בשר בעין מידי תוך המאכל החלב, וכן איפכא.

במקום אחר בו מחמיר הרמ"א בהלכות בישול בשבת כותב ר' חיים אחר שמביא דברי רמ"א (כלל לג דין א): "ומטעם זה נוהגים חומרא בכל מדינת פולין שלא לתת בשבת את הפת בקערה שעירו בו מרק מן הבשר שקורין זופא בלי"א כל זמן שהיד סולדת בו וכן כתב באורח חיים בסי' שיי"ח בשם ר"א ממיץ ובבואי למדינת אשכנז ראיתי כמה גדולי מתושבי הארץ שלא היו חוששין לחששא זו כלל ואמרו כי לא נתפשט כ"כ דברי מהרא"י באשכנז כמו שנתפשט בשאר ארצות ואמרו כי לא שמיע להו כלומר לא סבירא להו וכו".

ראה גם כלל עו-עז, כלל יא-יב דין יד: כלל טו דין יד, שם התייחס ר' חיים לחילופי מנהגים בין אשכנז לפולין.⁷

ר' חיים סבור היה שהרמ"א עצמו לא התיימר כלל לכפות את מנהגי פולין על ארץ אשכנז, ורק המדפיס הוא זה שהציג את ספרו של רמ"א כאילו הוא משקף גם את מנהגי אשכנז כדי להגדיל את מספר הקונים בכל ארצות אירופה: "והנה הרב עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו ולא זכר מנהג אשכנז כלל, ובהקדמת המגיה זכר בפירוש פלוני"אה רוסי"אה פיה"ים מער"רין, והרחיב עוד את הגבול וכתב ובאולי בכל מקום אשר תשיג לשון אשכנז בין היהודים, הרי שמסתפק אם הדברים מגיעים ג"כ לבני אשכנז אם לא, אכן המדפיס הוסיף ליה מדיליה והזכיר ג"כ אשכנז בפירוש בדף הראשון, כי עיני הקונים לעולם ישוטטו תחילה בתחילת הספר, ובזה הרבה לו קונים מכל המדינות, ואינו כן כמו שאבאר אי"ה". אך יש לציין כי הספר הודפס בחייו של הרמ"א וייתכן מאד והוספות המגיה והמדפיס היו על דעתו.

חכמים נוספים שהתייחסו לפסקי רמ"א כמייצגים את מנהג פולין

מלבד ר' חיים מצאנו עוד חכמים מתייחסים לכך שמנהגו של הרמ"א הוא מנהג פולין ואילו לאשכנז מנהגים משלה, ויושבי אשכנז צריכים לשמרם, האחד מצאנו לחכם רבי יצחק מזיא שהיה בן זמנו של הרמ"א והיה רב בכמה קהילות בגרמניה, הוא מגלה הערכה יתירה לרמ"א בספרו ועם זאת בספרו שו"ת יפה נוף יו"ד קנ"ה אחר שמביא דבריו של הרמ"א שפסק ביו"ד ש"צ: "במקומות אלו

⁷ מעניין הקטע בו מביא ר' חיים מנהג פולין שהינו שונה ממנהג אשכנז ובעוד הרמ"א ורבים המשותף ר' שלום שכנא חיפשו טעמים הלכתיים למנהג ר' חיים מנמק את המנהג בסיבה טכנית השייכת רק בפולין.

כלל פה דין ד: כתב וז"ל מן החומרא שנוהגים במדינתו בענין כיסוי הקדרה, וכתב עוד שהטעם משום דאיסור הבא ע"י ריח וזיעה חמיר טפי כו'. וכאשר שמעתי [למדתי] השערי דורא מפי מ"ו הקדוש הטהור הגאון המופלא מהר"ר שכנא ז"ל בתוך שארי הבחורים שמענו ג"כ מפיו חומרא זו גם נתן טעם לדבר אבל לא מטעם שכתב הרב ז"ל רק משום שקשר כיסוי הוא במקום אחיזה שלו יש בו נקב עמוק באמצעותו והזיעה עולה בתוכה תמיד וא"א לנקותו תמיד כ"א בטורח גדול והנשים אין חוששין לנקותו ג"כ באופן שתמיד נשאר דם לכלוך התבשיל בעין ואינו נפגם וג"ז חששא רחוקה וסברא דחוקה כדי לקיים מנהגם ומה שני"ל בטעם המנהג ההוא לפי שנמצא באותן המדינות מין טיט הדבוק מאוד כמו טיט היון שעושים ממנו כיסוי לפי חביות של שכר וטבע אותו טיט לקלוט ולשאוב אליו כל הפסולת ואולי בשנים הקדמונים היו עושים ממנו ג"כ כיסוי הקדרות ולכך נתפשט החומרא ההיא כי כיסוי חבית הנעשה מטיט היא אין ספק שראוי להחמיר בו יותר מבשאר כ"ח לפי שקלט כל לכלוך המאכל עליו ונשאר בו בעין ואינו נפגם לעולם ואנו אין לנו רק מנהג קדמונינו שאין בין כיסוי לקדרה.

עבודות סיום קורס

נוהגין שאין מסתפרין על אב ואם כל י"ב חודש", על זה מעיר ר' יצחק: "ומקומו של מהרמ"א ז"ל היינו מדינת אושטריך ש"מ דלדין אין איסור".

כמו"כ וביתר שאת מצאנו את ר' יוסף יוזפא האן נורלינגן (ש"ל-שצ"ז) מפרנקפורט שהיה דור אחד אחרי הרמ"א, שבספרו יוסף אומץ התייחס לשינויי המנהגים ונוסחי התפילה שבין אשכנז לפולין ואף הוא התנגד לקבלת פסקי הרמ"א כמחייבים לכול המרחב האשכנזי וניסה לשמר מנהגי אשכנז ישנים, לדוגמה, בסימן תרי"ג, בעניין אכילת פשטידא בשבת, הוא מסיים: ואף על פי שכתב מהרמ"א בהגהותיו בשלחן ערוך וזה לשונו, ולא ראיתי לחוש לזה, היינו בארץ פולין, אבל במדינות אשכנז ראוי ליזהר לעשות כמו שעושין פשטידא לפני אורח חשוב, מכל שכן לכבוד שבת מלכתא. בסימן תשצ"ד, בשאלת אכילת ציפורן או פלפל בפסח, הוא מעיר: "רק אכתוב דבר אחד שתלוי במנהג, והוא דבהגהת שולחן ערוך כתוב דהמנהג שלא לאכול נעגליך, ופה ראיתי ראיתי בימי חורפי מנהג פשוט לאכול נעגליך, ולא פפער. ואוכלין במקומו פרייז קערנר. ואף שעתה נתפשט לאכול פפער ולא נעגליך, אין זה אלא מחמת המורים משולחן ערוך ולא ידעו המנהג.".

במקום אחד הוא מחזק גם הוא כר' חיים את מחויבותם של בני אשכנז למהרי"ל בניגוד למנהג פולין והכרעות הרמ"א שהם על פי מהגי ר"א טירנא, וכך הוא כותב בסי' תתקע"א: אף שאין רצוני לכתוב מנוסחאות התפילה מכל מקום לא יכול יוסף להתאפק מלחוות דעו בנוסחאות ומנחתם דר"ה יען ראיתי בזה הרבה גירסות שונות זו מזו ובחרתי לי לומר כגירסת מהר"ם שהיה מארצנו וגם מהרי"ל שרובא דרובא ממנהגים בארץ אשכנז הם על פיו וזו היא גירסתם... ובמנהגים ובמהרמ"א בהגהת שולחן ערוך גורסים... ואין בידי להכריע רק שאנחנו בני אשכנז נעשה כמו שהנהיגו אותנו חכמי מדינתנו הנ"ל ובני פולין יעשו כחכמי מדינתם".

תוצאות מפעלו של הרמ"א.

שאיפתו הכללית של ר' חיים בויכוח מים חיים, הייתה לשמר את מסורת פסיקת ההלכה האשכנזית שהייתה דינמית ומשתנה מעיר לעיר ומדור לדור ומפוסק למשנהו, ללא קביעות מחייבת ומוחלטת לכול בני הדור כ"ש בני הדורות, הרמ"א הבין כי לאחר עידן הדפוס קשה עד בלתי אפשרי לשמר דרך זו, מכיוון שספר הנדפס מופץ במהירות בתפוצה רחבה מאד ומשתרש אצל ההמון הנמשך אחרי הספרים הנדפסים, במציאות זו ספריו של ר"ק כבר החלו להוות איום על מנהג אשכנז בכלל, ע"י שהתחבבו על ההמון שהחל לנהוג על פיהם, בתגובה לכך הבין הרמ"א כי הינו מוכרח להשתמש בכוח הדפוס לשמר את מסורת מנהגי אשכנז באופן כללי, אף שעל ידי כך יוצר קיבעון בדינמיות ובלוקאליות שאפיינה את פסיקת ההלכה האשכנזית המסורתית, לבסוף, פסיקת ההלכה של הרמ"א התקבלה מהר מאד בכול המרחב האשכנזי, הן אמנם קהילות אשכנז הוותיקות שימרו הרבה מנהגים עתיקים שייחדום, אך באופן כללי בעניינים שאינם סותרים במובהק את מנהג המקום, פסקו של הרמ"א הפכו להיות ברירת המחדל בכול פסק הלכה במרחב האשכנזי.